
Kütüphane, Arşiv ve Müze Araştırmaları Dergisi

Library, Archive and Museum Research Journal

e-ISSN: 2718-0832

Cilt/Volume: 4, Sayı/Issue: 2 (2023), 201-216
<https://dx.doi.org/10.59116/lamre.1324476>

İnceleme Makalesi – Review Article

Geliş Tarihi / Received: 08.07.2023 Kabul Tarihi Accepted: 28.07.2023

Osmanlıda Okuma Gelenekleri ve Kültürü Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation the Reading Traditions and Culture in the Ottoman Empire

Esra MUHACIR *

ÖZET

Bu çalışmada Osmanlı toplumunda yaygın olan kitaplar hakkındaki literatür, kaynakları bakımından değerlendirilmekte ve bu kitapların okunduğu mekanlar üzerinde durulmaktadır. Literatüre baktığımızda halk arasında çok popüler olduğu ya da okunduğu iddia edilen birtakım kitaplar karşımıza çıkmaktadır. Bu kitaplarla terekelerde yer alan kitap kayıtlarını karşılaştırdığımızda bir kitabın Osmanlı imparatorluğunun tüm dönemlerinde yaygın olduğunu öne sürmenin çok da sağlıklı olmadığı ve aslında toplumun kitap seçim veya beğenilerinin dönemsel olarak değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Halkın okuduğu, halk arasında yaygın olan kitaplar kavramının çok net bir çerçevesinin çizilemeyeceği, genellikle bu yanılığın 19. ve 20. yüzyıldaki basılı kültürün etkisiyle oluştuğu anlaşılmaktadır. Osmanlı toplumunda çok yaygın olarak okunduğunu bildiğimiz *Muhammediye'nin* her dönem için muteber kitap statüsünde olduğu söylenebilirdi bunun dışındaki eserlerin birçoğunun sanıldığı kadar her bölgede yaygın ve çok okunan kitaplar arasında olmadığı ya da popüleritesinin bazı dönemler attığı bazı dönemler azaldığı söylenebilir. Fuzulî'nin *Hadikatü's-süeda* gibi bugün çok az bilinen fakat tereke ve literatüre yansımış çalışmalarda belli kesimlerde daha çok yaygın olarak okunduğu görülen bir eser örneğinde olduğu gibi bölgesel ve dönemsel farklılıkların da kitap okuma kültüründe oldukça etkili olduğu görülmektedir.

Bu araştırmada ayrıca literatürdeki çeşitli çalışmalar üzerinden okuma mekanlarının bir değerlendirmesi yapılmıştır. Bu mekanlar, Osmanlıda okuma geleneği ve kültürünü devam ettiren fiziksel alanları temsil etmesi bakımından önemlidir. Mesela okuma notları üzerinde yapılan çalışmalar bizlere tahminlerimizin çok ötesinde birçok farklı mekânda farklı türde kitapların okunduğunu ve bunların da aslında farklı muhitlerden çok sayıda insana ulaştığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Okuma Gelenekleri, Okuma Kültürü, Okuma Mekanları, Çok Okunan Kitaplar.

ABSTRACT

In this study, the literature regarding commonly known books in Ottoman society is evaluated based on their sources, and emphasis is placed on the locations where these books were read. Upon reviewing the literature, it becomes evident that certain books are claimed to be highly popular or widely read among the common people. However, when comparing these books with the records found in terekes (inheritance inventories), it is not entirely accurate to assert that a book was widespread throughout all periods of the Ottoman Empire. In fact, the society's book preferences and choices appear to have been subject to temporal variations. The concept of books commonly read by the public cannot be precisely defined, and it seems that this misconception largely arose due to the influence of printed culture in the 19th and 20th centuries.

While it can be argued that *Muhammediye* is a book that was widely read and held a reputable status in each era, the same cannot be said for many other works. It is not accurate to assume that most of these works were popular and extensively read in every region. The popularity of certain books fluctuated, gaining prominence in some periods and declining in others. For instance, Fuzulî's work, *Hadikatü's-süeda*, is now relatively unknown, but in certain circles, it was more widely read, as evidenced by its presence in terekes and literature. This example illustrates how regional and temporal differences significantly influenced the culture of reading. Furthermore, this research also includes an assessment of reading spaces based on various studies in the literature. These spaces hold significance as they represent physical locations where the tradition and culture of reading persisted in the Ottoman Empire. For instance, studies on reading notes reveal that books of various genres were read in a multitude of different places, reaching numerous individuals from diverse environments. In summary, this study aims to shed light on the dynamic nature of book consumption and reading habits in Ottoman society.

Keywords: Ottoman Reading Tradition, Reading Culture, Reading Spaces, Popular Books

*Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, esrakarayelmuhacir@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1415-7821

GİRİŞ

Osmanlıda okuma gelenekleri ve kültürü hakkında özellikle son yirmi yılda çok önemli bir literatür oluşmuştur. Bu çalışmalara baktığımızda bunların popüler kitaplar ve bu kitapların okunduğu mekanlar üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Çalışmalarda genellikle başta Muhammediye olmak üzere halk arasında okunan veya yaygın olan kitaplar ele alınmaktadır. Bu kitaplar hakkında değerlendirmeler çoğunlukla 19. ve 20. yüzyılda meşhur olan eserler üzerinden yapılmaktadır. 14. ve 15. yüzyıllardan başlayarak Osmanlı okuma kültürünün muhtelif evrelerinin ve bu evrelerde yaygın olan kitapların değerlendirilebilmesi için öncelikle Osmanlı yazma kültürü üzerine yapılan çalışmaların belli bir aşamaya gelmesi gereklidir. 14. ve 15. yüzyıl okuma kültürü üzerine söylenebilecekler henüz çok sınırlı iken 16. yüzyıldan itibaren ise tereke kayıtları esas alınarak Osmanlı okuma kültürünün çerçevesi daha sağlam bir temele oturtulabilir. Bu bağlamda Bursa ve Üsküdar sicilleri araştırmacılara 1500lü yıllardan itibaren aralıksız ve düzenli bir koleksiyon sunması bakımından çok daha geniş bir inceleme alanı sağlamaktadır. 17. yüzyıldan itibaren ise bu alan daha genişlemekte ve bütün Osmanlı coğrafyasını kapsayacak kadar farklı bir kaynak çeşitliliğine sahip bulunmaktadır. Dolayısıyla 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı okuma kültürü hakkında önceki yüzyıllara nazaran daha somut verilere ulaşmak mümkündür.

Okuma kültürüne dair bulduğumuz somut verilerin ana unsuru genellikle muhtelif kaynaklardan izini takip edebildiğimiz kitaplardır. Bu kitapların sahipliği, görünürlülüğü, bilinirliği, okunurluğu ve toplumdaki etkisinin yanısıra nerelerde nasıl okunduğu gibi araştırmaya matuf birçok meseleden bahsedilebilir. Bu çalışmada “bir kitap kaç kişi tarafından bilinir” sorusu okuma geleneği ve kültürünü canlı kılan bir unsur olması bakımından esas alınacak noktalardan biridir. Dolayısıyla sosyal hayat pratikleri içerisinde gerçekleşen kitap okuma ya da sözlü anlatma geleneği ve bu okumaların/anlatının hangi amaçla, ne sebeple ve nerelerde yapıldığı önem kazanmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğunda özellikle İstanbul’un fethinden sonra başkent olarak gelişen İstanbul, imparatorluğun merkezi olduğu kadar aynı zamanda İslam sanat, edebiyat ve müzikisinin de merkezi haline geldi. Bu gelişmeye bağlı olarak Kanuni Dönemi’nde (1520-1566) şehir, İslam medeniyetinin büyük kütüphanelerinin ve kitap koleksiyonlarının da merkezi hüviyetini kazandı. Sultanın ve saray mensuplarının oluşturduğu bu kütüphaneler ve kitap koleksiyonları imparatorluk kültürünün üç yüz yıl içerisinde ürettiği bütün edebi ve bilim eserlerinin yanı sıra İslam dünyasından miras kalan kitapları da bünyesinde barındırıyordu. İstanbul dışındaki kütüphanelere ek olarak, Anadolu ve Balkanlarda tekkelerde ve medreselerde üretilen kitaplar da yerel bürokrat veya ulema çevrelerinin kurduğu kütüphanelerde toplanıyordu. Bütün bu kütüphane ve merkezlerde toplanan kitaplar Kur’an ilimleri, hadis, tecvid gibi alanlarda yazılmış eserlerin yanı sıra Arapça ve Farsça gramer kitapları, hukuk kitapları, risaleler ve tasavvufi eserlerden oluşuyordu. Öğretim amaçlı bu metinlerin dışında tarih ve tabakat kitapları, sufilerin menakıbnameleri ve Osmanlı şairlerinin divanları da kütüphanelerin koleksiyonlarında yer alıyordu (Felek, 2009, s. 541-562).

Bu kütüphanelerin oluşumunda üç yüz yıl boyunca ortaya çıkan eğitilmiş ve okur yazar sınıfın önemli bir rolü vardı. Bu sınıflar medrese, saray ve tekke ortamında teşekkül etmişti. Osmanlılarda medrese dışı eğitim ve öğretim imkanları var mıydı? Özellikle de esnaf, tüccar veya İstanbul'daki çeşitli loncalardaki işçiler okuma yazma biliyorlar mıydı? Eğer biliyorlarsa nasıl öğrenmişlerdi? Osmanlılara dair eğitimle ilgili ölçülebilir verilerin yokluğu, bu soruyu sadece dağınık halde literatürde geçen anekdotlara veya bilgi kırıntılarına bağlı olarak değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Mesela yalnızca Kur'an okuma becerisi, "okurluk" olarak tanımlanabilir mi? Ve Osmanlı toplumunun yüzde kaç Kur'an okuma becerisine sahipti? Teoride Osmanlı Müslüman nüfusunun tamamının ibadet edebilecek kadar Arapça bilgisine sahip olması gerektiği söylenebilir. Fakat bu ne oranda gerçekleşmiştir? Osmanlı'da bu bilginin veya becerinin kazanıldığı yerler sıbyan mektepleri veya muallimhaneler olduğuna göre Osmanlı toplumunun en azından Kur'an'ı yüzünden okuyacak kadar veya Kur'an'ın bazı sûrelerini ezber yoluyla öğrendiği söylenebilir. Toplumun tamamının Kur'an okumasını bildiğini iddia etmek güçtür (Mossensohn, 2018, s. 107-109).

Osmanlıda Popüler Kitaplar

Osmanlı toplumundaki okuma gelenekleri toplumu oluşturan sosyal gruplara göre değişkenlik gösterir. İlmiye, kalemiye ve seyfiye sınıflarının okuma gelenekleri ve kültürü, bu gelenek ve kültürü oluşturan muhitlere (Medrese, saray, yeniçeri ocakları, vs.) göre şekillenmiştir. Bu sınıfların dışında kalan sıradan Osmanlıların okuma gelenekleri ve kültürü ise oldukça farklı bir karakterdedir. Halkın okuduğu eserler ise yüzyıllar boyunca hem zaman zaman değişen ve bazen de aynı kalan özelliklere sahip olmuştur.

Okuma geleneklerine konu olan eserlerin neler olduğuna geçmeden önce "halk" adı verilen bu kitlenin kimlerden oluştuğu ve okuma kültürünü hangi mekanlarda sürdürdükleri sorusunun cevabını aramak gerekir. Mesleğinden ya da mensup olduğu sosyal gruplardan bağımsız olarak kimler okuma kültürünü sürdürür? Erünsal (2022), *Osmanlı Döneminde Halkın Okuduğu Kitaplar: Bir Değerlendirme ve Bir Teklif* isimli makalesinde bu konuyu tartışmaya açmıştır. Sosyolog ve antropologlar toplumun kültür seviyeleri ile ilgili olarak yüksek kültür, halk kültürü ve geleneksel kültür gibi kavramlar geliştirmişlerse de bu sınıflara kimlerin mensup olduğunu tayin etmede bazı kriterler geliştirmek yararlı olacaktır. Alt ve üst kültüre mensup kişiler muhtemelen kendi içlerinde benzer bir yapıya sahiptirler. Toplumbilimci ve tarihçiler genellikle Osmanlı toplumunu ilmiye, seyfiye, kalemiye ve reaya şeklinde katmanlara ayırırlar fakat her sınıf kendi içinde bile çok çeşitli kültür seviyelerine sahip kimseler barındırır. Halk ismiyle tanımlanan esnaf, tüccar, serbest meslek erbabı ve köylülerden oluşan sınıflar içerisinde örneğin hiç kitabı olmayanlar olacağı gibi önemli miktarlarda kitapları bulunanlara da rastlanmaktadır. O halde okuma ve kitap kültürünü toplumsal sınıflara göre kesin olarak ayırmak ve eserleri de bu gruplara göre kategorize etmek çok da sağlıklı olmayacaktır. Erünsal, halkın kim olduğu sorusuna dair verdiği cevabın meseleyi çözmek yerine daha da karmaşık hale getirdiğinden bahseder. Şöyle ki, terekelerde bir kimsenin halk tabakasına mensup olduğunu gösteren bir kayıt yoktur, bunun tespiti bazı ipuçları üzerinden size düşer ve siz de bazen halk sınıfından olmayan birini bu sınıfa dahil edebilir yahut halk sınıfından olması gereken birini göz ardı edebilirsiniz (Erünsal,

2022, s. 355-362).

Halkın geleneksel İslam anlayışını ve bu anlayışı besleyen kaynakları inceleyen önemli çalışmalardan biri Hatice Kelpetin Arpaguş'un (2015), *Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları* isimli çalışmasıdır. Kelpetin bu çalışmasında halkın İslam anlayışına etki eden eserlerin neler olduğu üzerinde durmuş ve fakat bunu yapmadan önce de "halk eserleri" adı verilen kaynakların neler olduğunu altı kategoride incelemiştir. Kelpetin'e göre bu kitaplar, *Mızraklı İlmihal*, *Şürütü's-Salât* gibi doğrudan dinî konuları içeren eserler, *Muhammed Hanefî Cengî*, *Hayber Kalesi*, *Kan Kalesi Cengi*, *Battal Gazi* gibi dinî hüviyetli cenk kitapları, *Koroğlu* gibi milli kahramanlık kitapları, *Leyla ile Mecnun*, *Kerem Aslı* gibi aşk hikayeleri ve *Karacaoğlan*, *Yunus Emre* ve *Niyazi-i Mısri* gibi mutasavvıf ozanların divanları gibi kaynaklardan oluşur. Bu gruplar içerisinde dinî inançları şekillendiren eserler *Muhammediye*, *Envârü'l-Aşikîn*, *Müzekki'n-Nüfûs*, *Kara Dâvud*, *Ahmediyye*, *Tenbihü'l-Gâfilîn*, *Şerhu Şir'ati'l-İslam*, *İmâdü'l-İslâm*, *Mızraklı İlmihal*, *Şerh-i Vasıyyeti'l-Muhammediye*, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, *Delâilü'l-Hayrât*, *Mârifetnâme* gibi farklı konuları işleyen bir çeşitliliğe sahiptir (Arpaguş, 2015).

Osmanlılarda dinî ve ilmi konular hakkında halka bilgi vermek için sade bir dille yazılan ve onlara intikali istenen kitaplar aynı zamanda bazı mekanlarda herkese açık olarak sesli okunurdu. Bu faaliyetler bazı dönemlerde hızlanmış bazı dönemlerde yavaşlamış olsa da tamamen kesilmemiştir. Bu okumalara konu olan kitapların bazıları zamanla kaybolmuş bazıları ise yüzyıllar boyunca okunan kitaplar arasında yer almıştır (Öztürk, 2007, s. 442).

Toplumun dinî tutum ve davranışlarının belirlenmesinde, sosyal hayattaki pratiklerini düzenleyen bazı kitaplar öne çıkmaktadır ve bu kitapların etkisi geleneksel dinî kültürün canlılığını korumak bakımından diğer kitaplara nazaran daha fazladır. Yazıcıoğlu Mehmed Bîcan'ın (ö. 857/1453) *Muhammediyye'si*, Yazıcıoğlu Ahmed Bîcan'ın (ö. 870/1466'dan sonra) *Envârü'l-'âşikîn'i*, Eşrefoğlu Rûmî'nin (ö. 874/1469) *Müzekki'n-nüfûs'u*, Ahmed Mürşidî Efendi'nin (ö. 1174/1760) *Ahmediyye'si* gibi mev'iza türü eserler, Kutbüddîn İznîkî'nin (ö. 821/1418) *Mukaddime'si*, *Mızraklı ilmihal*, Abdurrahman b. Yusuf Aksarâyî'nin *İmâdü'l İslâm'ı*, Kadızâde Ahmed b. Muhammed Emin İslâmbolî'nin (ö. 1197/1783) *Şerhi Vasıyyeti'l-Muhammediyye'si* gibi ilmihal türü eserlerin Osmanlı toplumunun İslâm anlayışının oluşmasında önemli katkıları olmuştur. Yine halk tarafından bilinmesi ve yayılması amacıyla yazılan en-Nevevî'nin *El-Ezkâr*, Karadâvûdzâde Mehmed b. Ahmed'in (ö. 1170/1757) *Delailü'l-hayrât şerhi* gibi duâ türündeki eserler ve Ebû Leys es-Semerkindî'nin (ö. 373/983) *Bustânu'l-'ârifîn*, *Tenbihü'l-gâfilîn* ve Ya'kûb b. Seyyid Alizâde'nin (ö. 931/1525) *Şerhu Şir'ati'l-İslâm* gibi eserleri Osmanlı muhitinde yazılmış veya tercüme edilmiş ve toplumunun yaygın olarak sahip olduğu Türkçe eserlerdir. *El-Ezkâr*, *Delâilü'l-hayrât*, *Bustânu'l-'ârifîn*, *Tenbihü'l-gâfilîn* gibi eserler ise Osmanlı toplumuna tercüme yoluyla ulaşan eserlerdir (Arpa, 2017, s. 243-244).

Peki yukarıda bahsi geçen eserler gerçekten yaygın olarak bilinen ve toplumun geniş kesimi tarafından okunan

eserler midir?¹ İsmail E. Erünsal, *Halkın Okuduğu Kitaplar* başlıklı makalesinde 16.-18. yüzyıllara ait taradığı sicil defterleri içerisindeki terekelere dayanarak kendi geliştirdiği kriterlerle 3.000'in üzerinde kişiyi halktan kişiler olarak değerlendirmiş ve terekelerde en çok geçen kitapları geçme sıklıklarına göre sıralamıştır. Bu sıralamaya göre 394 kitapla *Birgivî Risalesi ve Şerhi*, 250 kitapla *Muhammediye*, 177 kitapla *Halebî / Mülteka'l-Ebhur*, 130 kitapla *Duanâme*, 102 kitapla *Gülistan* ilk sıralarda yer almaktadır. Yine *Tarihler*, *Menâsik-i Hac*, *Kudurî*, *Envârü'l-Âşikin*, *Mevlid*, *Yusuf Züleyha*, *Altıparmak*, *Taberi*, *Divan-ı Hafız ve Şerhleri*, *İmâdü'l-İslam*, *Üstüvâni*, *Münye*, *Tabirnâme*, *Bostan*, *İlmihal*, *Tarikat-ı Muhammediye*, *Pend-i Attar*, *Şurut-ı Salat*, *Vikaye (şerhi ve tercümesi)*, *Hulviyyât*, *İskendernâme*, *Acâyib-i Mahlukat*, *Hayriye-i Nâbi ve Müzekki'n-Nüfûs ve Hamzanâme* 10'un üzerinde sayılarla terekelerde yer alan eserlerdir. *Leyla vü Mecnun*, *Tezkiretü'l-Evliya*, *Şâhnâme*, *Kara Davud*, *Kahramannâme*, *Ahmediye*, *Ebu Müslim*, *Battalnâme*, *Divan-ı Nâbi*, *Tenbihü'l-Gafilîn*, *Maktel-i Hüseyin*, *Güzide* ve *Firûznâme* gibi kitaplar da az miktarlarda olsa terekelerde rastlanılan eserlerdendir (Erünsal, 2022, s. 359).

Tablo 1.16: 16.-18. Yüzyıllarda Terekelerde En Sık Geçen Halk Kitapları²

Kitabın Adı	Geçme Sayısı
<i>Birgivî Risalesi ve Şerhi</i>	394
<i>Muhammediye</i>	250
<i>Halebî / Mülteka'l-Ebhur</i>	177
<i>Duanâme</i>	130
<i>Gülistan</i>	102
<i>Tarihler</i>	79
<i>Menâsik-i Hac</i>	78
<i>Kudurî</i>	63
<i>Envârü'l-Âşikin</i>	61
<i>Mevlid</i>	57
<i>Yusuf Züleyha</i>	54
<i>Altıparmak</i>	51
<i>Taberi</i>	49
<i>Divan-ı Hafız ve Şerhleri</i>	48
<i>İmâdü'l-İslam</i>	48
<i>Üstüvâni</i>	38
<i>Münye</i>	37
<i>Tabirnâme</i>	36
<i>Bostan</i>	35
<i>İlmihal</i>	34
<i>Tarikat-ı Muhammediye</i>	29
<i>Pend-i Attar</i>	28

¹ Evliya Çelebi'nin Seyehatname'si üzerinden bir eserin yaygınlığı üzerine farklı bir perspektif için bakınız: İsmail E. Erünsal, Osmanlı Münevverinin Evliya Çelebi'ye Bakışı, **Evliya Çelebi'nin Dünyası**, Ed. Coşkun Yılmaz, Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi, İstanbul 2013, s. 91-103.

² Bu tablo oluşturulurken İsmail E. Erünsal'ın "Osmanlı Döneminde Halkın Okuduğu Kitaplar: Bir Değerlendirme ve Bir Teklif" başlıklı makalesinden faydalanılmıştır.

<i>Şurut-ı Salat</i>	28
<i>Vikaye (şerhi ve tercümesi)</i>	20
<i>Hulviyyât</i>	19
<i>İskendernâme</i>	16
<i>Acâyib-i Mahlukat</i>	14
<i>Hayriye-i Nâbi</i>	12
<i>Müzekki'n-Nüfûs</i>	10
<i>Hamzanâme</i>	10
<i>Leyla vü Mecnun</i>	8
<i>Tezkiretü'l-Evliya</i>	7
<i>Şâhnâme</i>	7
<i>Kara Davud</i>	4
<i>Kahramannâme</i>	4
<i>Ahmediye</i>	3
<i>Ebu Müslim</i>	3
<i>Battalnâme</i>	3
<i>Divan-ı Nâbi</i>	3
<i>Tenbihü'l-Gafilîn</i>	3
<i>Maktel-i Hüseyin</i>	3
<i>Güzide</i>	2
<i>Firûznâme</i>	2

Erünsal'ın üç binin üzerinde tereke aracılığıyla tespit ettiği eserlerin içerisinde Hatice Kelpetin Arpaguş'un İslâm anlayışını oluşturan ilk on eser olarak sıraladığı eserlerden bazılarının çok az miktarda olması ya da hiç olmaması dikkat çekicidir. Örneğin ilk on eser arasında sayılan *Delâil şerhi Kara Davud*, Erünsal'ın tespit ettiği ilk yirmi beş eser içerisinde yer almamaktadır. Yine Arpaguş'un ilk on eser arasında saydığı *Tarikat-ı Muhammediye*, *Müzekki'n-Nüfûs*, *Ahmediye* ve *Tenbihü'l-Gafilin* Erünsal'ın listesinin sonlarında yer almaktadır. Öyleyse, bir eserin halkın dinî inanç ve kültür dünyasını şekillendirmesi amacıyla kaleme alınması onun aynı amaç ölçüsünde halk tarafından bilindiği, kabul edildiği ve toplumda yaygınlaştığı sonucunu doğurmamaktadır. Tam da bu nedenle İsmail Erünsal, kimlerin hangi sınıflara mensup olduğunun tespitinin kolay olmamasından dolayı “halkın okuduğu kitaplar” yerine “halk için yazılmış kitaplar” ifadesinin daha uygun olacağını ifade etmektedir³ (Erünsal, 2022).

İsmail Erünsal 16–18. yüzyıllarda 3.000'in üzerinde terekede mevcut kitaplar arasında 394 kitapla *Birgivi Risalesi*'nin ilk sırada yer aldığını tespit etmiştir (Erünsal, 2022, s. 359). *Birgivi Risalesi*, Birgivi Mehmed Efendi'nin (ö.1573) Türkçe yazdığı tek eserdir. Bir akaid ve ilmihal kitabı olan *Birgivi Risalesi*'nin toplumda bu kadar yaygın olması, özellikle Türkçe olması ve konusu bakımından ilmihal konularını içermesi dolayısıyladır. Toplumun günlük ibadetlerinin yapılış biçimlerini ve ibadetlerde uyulması gereken kuralları içerdiği için bir ilmihal olarak *Birgivi Risalesi*'nin bu kadar yaygın olması şaşırtıcı değildir.

Birgivi'nin en tanınmış eseri olan ve adına nisbetle *Birgivi Risalesi* diye meşhur olan *Vasiyetnâme*, ilk sayfasında

³ Bu açıklama uyarınca ileride kitap konuları kategorize edilirken “halkın okuduğu kitaplar” başlığı yerine “halk için yazılmış kitaplar” başlığı kullanılacaktır.

geçen “vasiyet” kelimesinden dolayı bu adı almıştır. Eserin 1562-1563 tarihinde yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca *Risâle-i Birgivî*, *Birgivi Vasiyetnâmesi* ve *Birgivî / Birgili Risâlesi* gibi adlarla da anılır. Genelde iman esaslarını, ibadet ve ahlâk konularını içerir. Birgivî diğer eserlerinde olduğu gibi *Vasiyetnâme*'de de kelâm, fıkıh ve ahlâk kitaplarında geniş biçimde yer alan konuları başarıyla özetlemiştir (Arslan, 2012).

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ndeki popüler kitapları ve okuma kültürünü inceleyen Hakan Karateke, *Muhammediye*, *Envârü'l-Aşikîn*, *Mevlid*, *Hadikatü's-Süeda*, *Birgivi Risalesi*'nden oluşan beş kitap üzerinden bu kitapların tereke kayıtlarındaki yaygınlık durumunu sorgulamış ve bunların Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ndeki anlatı bakımından değerlendirmesini yapmıştır. Evliya Çelebi bu eserin halk arasında çokça okunduğunu ve muteber bir risale olduğunu belirtir (Karateke, 2012, s. 234-235).

Orlin Sabev, Sofya'ya ait olan ve 1671-1833 yıllarını kapsayan 52 kadı sicili içerisinde tespit ettiği 180 terekede yer alan kitaplar arasında ilk başta gelen kitapların *Kur'an-ı Kerim* ve *Muhammediye* olduğunu bildirmektedir. Listede dördüncü sırada ise *Birgivî Risalesi* bulunmaktadır (Sabev, 2003). Tijana Krstic, Bosna ve Bulgaristan'da bulunan Osmanlı yazmaları arasında Birgivi Mehmed Efendi'nin *Birgivî Risalesi* olarak da bilinen *Vasiyetname* adlı eserinin ilk sırada yer aldığını belirtir. İkinci sırada *Tarikat-ı Muhammediye* adlı eserin, üçüncü sırada ise *Muhammediye*'nin geldiğini ifade eder (Şahin, 2017, s. 134).

Muhammediye ve *Envârü'l-Aşikîn* adlı eserlerde ne tür bir İslâm anlayışının topluma aktarılmaya çalışıldığı ve bu aktarımın yönteminin ne olduğu Osmanlı toplumunu anlamak açısından da önem arz etmektedir. Kısmen birbirinden farklı noktaları olsa da bu iki eser neredeyse aynı içeriklere sahiptir. Bu eserlerde yüceltilen değerler çok belirgin olarak tasavvufi etkiler taşır. Her iki eser de Gazali'nin *İhya Ulumi'd-Din* ve İbni Arabî'nin *el-Fütuhâtü'l-Mekkiye* adlı eserlerinden ve fıkıh konularında da Ebu'l-Leys el-Semerkindî'den etkilenmişlerdir. Muhammediye ve *Envârü'l-Aşikîn* her ne kadar sûfi eğilimlerle yazılmış olsalar da müellifleri tarafından radikal sûfi inanışlara karşı çıkılmış buna karşın şeriat ve takva temelinde inşa edilmişlerdir. Tijana Krstic'in ifadesiyle “Yazıcızâde kardeşlerin eserlerinin altında yatan esas unsur, Kur'an-ı Kerim'in de temelini oluşturan ahir zaman trajedisidir” (Krstic, 2015, s. 57-59).

“Kıyamet trajedisi” ile ilgili yazılmış bir diğer eser, hakkında çok fazla bilgi sahibi olamadığımız Hibetullah b. İbrahim'in *Saatnâme* adlı eseridir. Bu eser Osmanlıların yaygın dindarlık anlayışlarına ilmihal türü üzerinden damga vurmuş ama bu zamana kadar araştırmacıların dikkatinden kaçmış bir eserdir. Bu eserin 14. yüzyıl Anadolu'sunda kaleme alındığı tahmin edilmektedir. Bu eserin yalnızca İstanbul'daki kütüphanelerde elliye yakın nüshası vardır ve bunlar arasında en eskisi 1477 tarihini taşır. Yine Bosna'daki Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde bu eserin yirmiye yakın nüshası mevcuttur. Eser, dönemin tasavvufi ortamından etkilenerek bir Müslümanın kıyamet kopmadan önce yapması gereken duaları ayrıntılı bir şekilde anlatır (Krstic, 2015, s. 59-60).

İsmail Erünsal, 394 kayıta geçen *Birgivi Risalesi*'nden sonra 250 kayıta adı geçen *Muhammediye*'nin ikinci sırada yer aldığını belirtir. Osmanlı toplumunu etkilemiş ve onların zihin dünyasında ve din algısının oluşmasında etkili olmuş eserlerin başında *Muhammediye* gelmektedir⁴ (Şahin, 2017, s. 128-130). Yazıldığı 15. yüzyıldan itibaren eserin, Balkanlardan Anadolu'ya çok geniş bir coğrafyada topluma mal olduğu terekeler üzerine yapılan muhtelif çalışmalardan da anlaşılmaktadır. Ali İhsan Karataş (eserin yılı), *16. Yüzyılda Bursa'da Yaygın Olan Kitaplar* başlığını taşıyan çalışmasında bu yüzyıla ait 200 sicil içerisinde 400 farklı türde 2098 adet kitap kaydı tespit etmiş ve ilk beş sırada yer alan kitaplardan birinin *Muhammediye* olduğunu belirtmiştir. Onun tespitlerine göre terekelerde en çok *Kur'an* ve *Mevlid* bulunmaktadır (Karataş, 1995).

Muhammediye'nin camilerde görevli muhammediyehanlar aracılığıyla okunması için muhtelif vakıf kayıtlarında ücret tahsis edildiğine dair kayıtlar mevcuttur. Bursa'daki vakıflarda kendilerine para tahsis edilen görevliler arasında özellikle okuyucular başlığıyla sınıflandırılmış bir grup bulunmaktadır. Bunların içerisinde *Delâilü'l-Hayrat* ve hadis kitapları okuyanların (biri kişi) yanı sıra *Muhammediye* okuyan 13 Muhammediye-hân bulunmaktaydı. *Muhammediye* okumakla görevli 13 kişi 1775-76 yıllarında yıllık olarak 53,375 kuruş ücret almışlardır. Bu 13 kişinin yıllık aldığı ücret miktarı akçe cinsinden 6405 akçe olup kişi başı yaklaşık 500 akçe düşmektedir (Çiftçi, 2004, s. 133). Kaptan-ı Derya Mustafa Paşa'nın kurmuş olduğu vakıf arasında İstanbul Üsküdar'da kendisinin yeniden inşa ettiği camideki görevlilere harcanmak üzere tahsis ettiği cihetler arasında naathân ve muhammediyehan da bulunmaktadır. Cuma günleri *Naat* okumakla görevli Naathân'a günlük 4 akçe, *Muhammediye* okumakla görevli muhammediyehana ise günlük 3 akçe ücret ödeneceği belirlenmiştir (Eravcı, 2007, s. 181-182).

Muhammediye bürokrat ve askerî sınıf arasında halk arasında olduğu kadar yaygın değildir. Henning Sievert 1716-1783 yılları arasında 36 tereke kaydını incelemiş ve 3000'e yakın kitaba ulaşan bir sayı elde etmiştir. Bu listeye sadece yüksek bürokratların kitap koleksiyonları dahil edilmiştir. Çoğu paşa rütbesinde olan bu kişilerin koleksiyonları arasında sadece 3 *Muhammediye* bulunmaktadır. Konusal olarak çok geniş bir yelpazeye dağılan

⁴ Yazıcızade *Muhammediye* adlı eserinde aklı över ve ilk yaratılan varlığın külli akıl olduğunu belirtir sonra cüzi aklın sonra kalem ve levhin yaratıldığını ve her şeyin o levhaya kaydedildiğini ifade eder. Muhammediye'de yaratılış ve Hazreti Muhammed'in ruhunun yaratılması, cennet cehennem yer ve gökler melekler mahlukatın yaratılması, Âdem ve Havva'nın yaratılması cennetten yeryüzüne inmeleri Arafat'ta buluşmaları birinci bölümün konularıdır. Doğal olarak insanın yeryüzündeki varlığını tasvir eden ve bütünüyle bunu İslam kaynakları dairesinde değerlendiren bu eser, toplumun bu konudaki bilgi birikiminin nazmedilmiş en vezir ifadeleri olması dolayısıyla yüzlerce yıl Osmanlı toplumunda çok değerli görülmüştür. Eserin ikinci bölümü peygamberlerden bahseder ve Hazreti peygamberin hayatı ve mucizelerini anlatır. Üçüncü bölüm ise kıyamet ve ahiret konularına değinir. 15. yüzyılın meşhur şairi Zaimi Çelebi *Muhammediye*'nin Türkçenin en güzel örneklerinden biri olduğunu belirtir.

bu koleksiyonlarda Kuran'dan sonra en çok Kadı İyaz'ın *Kitabü 'ş-Şifa*'sı ve dört ve beşinci sıralarda *Naima* ve *Peçevi* tarihleri gelir. Osmanlı bürokrat entelektüelinin tarih kadar *Mesnevi*, *Yusuf ve Züleyha* ve *Cihannüma*'ya ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. On dokuz *Kitabü 'ş-Şifa* ve 16 *Naima* tarihinin bulunduğu 36 tereke içinde sadece üç *Muhammediye* yer alır (Karateke, 2012, s. 237-238).

Gelibolu'da yazılan *Muhammediye*, Gelibolu halkı arasında o kadar meşhurdur ki Kur'an gibi ezberlenir ve topluca okunurdu. Gelibolu'da çok sayıda insan, çocuk, kadın ve kızlar, *Muhammediye* hafızı olarak bilinmektedirler ve eseri bütün halinde ezberlemişlerdir. *Muhammediye* müstakil okumalara ve toplu okumalara konu olmuş bir eser olarak cami, tekke ve medreseler de dahil olmak üzere Osmanlı toplumunun her kesimi tarafından ilgi görmüş ve Balkanlar'da Anadolu'dan Orta Asya'ya kadar uzanan coğrafyada meşhur olmuştur. *Sefine* yazarı Vassaf, annesinin elinden *Ahmediye ve Muhammediye* eserlerinin düşmediğini komşularla bir araya gelerek bu eserin okunduğunu belirtmektedir. Osmanlı Dönemi'nde yaşayan kadınların bu esere ilgisi o kadar çoktur ki daha 16. yüzyılın ortalarında yazarının ölümünden yaklaşık 100 yıl sonra Gelibolu'da demircilik yaptığı tahmin edilen Ahmet isimli bir şahsın kızı olan hattat Ümmü Hatun tarafından Siroz'daki Cami-i Atik'de okunmak üzere çoğaltılmış ve Temmuz 1552 tarihinde vakfedilmiştir. (Öztürk, 2000, s. 334)(Şahin, 2017, s. 135) Kadınlar tarafından *Muhammediye*'nin 19. yüzyılda da Kastamonulu Nesibe Feride Hanım tarafından hocasının kontrolünde istinsah edildiği bilinmektedir. *Muhammediye* yalnızca halk arasında muteber bir eser olmakla kalmamış aynı zamanda kadı, müderris veya talebelerin de koleksiyonlarında yer almıştır. Eserin uzun müddet medreselerde ve mekteplerde ders kitabı olarak da okutulduğu bilinmektedir. Eserin Rumlar arasında da bilindiği ve Rumca ve Türkçe olarak birbirini takip eden satırlar halinde yazıldığı da belirtilmektedir (Şahin, 2017, s. 135).

Yazıcıoğlu Mehmed'in *Muhammediye*'si cami derslerinde okutulan eserler arasında da yer almaktadır (Yediyıldız, 1995, s. 106). İstanbul camilerinde *Muhammediye*, en erken 1625 yılında okutulmuştur. Hacı Mehmed 1625 yılında kurduğu vakıf ile Kasımpaşa'daki Cami-i Kebir'de siyer ve *Muhammediye* kitaplarının okunmasını vakfiye şartları arasında zikretmiştir (İŞS. Galata M. 541/54b/2).

Muhammediye'nin etkisinde kalarak kaleme alınan eserler olduğu kadar ondan nakledenler ya da nazire yazarlar da olmuştur. İlmî Mehmed Efendi'nin *Manzume-i Akaid*'i, Yusuf'un *Muhammediye*'si, Abdürrahim Fedâî'nin *Kasîde-i Nûniye*'si, Mehmed'in *Siretün-Nebî*'si, Seyyid İbrahim'in *Siyer*'i, Zühdi Efendinin *Nazmüssiyer*'i, Abdurrahman'ın *Siyer-i Nebî*'si bu tarz eserlere örnek olarak sayılabilir. *Muhammediye* bir de Esirî tarafından, Bursalı İsmail Hakkı tarafından iki cilt halinde şerh edilmiştir (Çelebioğlu, 1998, s. 174).

Mevlidhanların *Mevlid* okuması gibi muhammediyehaneler de *Muhammediye*'nin bazı parçalarını yakın dönemlere okuyorlardı. Atıf Efendi Kitaplığına giderken Şeyh Vefa Türbesi'nin yanında bulunan bir mezar kitabesinde bunun bir örneği yazılı olarak bulunmaktadır. *Muhammediye*, son zamanların tanınmış Melâmî şeyhlerinden Seyyid Mehmed Nûrî'l-Arabi tarafından ders olarak da okutulmuştur (Çelebioğlu, 2018, s. 183).

Yazıcıoğlu Mehmed, *Muhammediye* adlı eseri ile büyük bir üne sahip olmuş, Fuat Köprülü'nün ifadesiyle "Muhammediye yalnız Türkiye'de değil, Kırım'da ve daha sonra Kazan'da ve Başkurt Türkleri arasında büyük

bir kutsiyet kazanmış”, hemen bütün Türk-İslam coğrafyasında okunup değer bulmuş bir eserdir (Çelebioğlu, 2018, s. 182).

Balkan şehirlerinde de 18. yüzyılda *Muhammediye*'nin camilerde okutulduğu görülmektedir. Derviş Ali, Hanya'da Temmuz 1759 tarihli vakfiyesiyle iki adet dükkan vakfederek Gâzî Hüseyin Paşa Câmii'nde Pazartesi ve Cuma günleri ikindi namazından sonra cemaate *Muhammediye* isimli kitabı okuyacak olan Molla Mustafa'ya ücret tahsis etmişti. Alizâde Hasan Ağa da Hanya'da Zilhicce 1202/Eylül 1788 tarihli vakfiyesiyle Arap Câmii'nde Pazartesi ve perşembe günleri ikindi namazından sonra *Muhammediye* okunması için para tahsis etmiş ve kıraat için aylık 60 para verilmesini talep etmişti (*Balkanlarda Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler*, t.y.).

Yazıcızade Mehmet'in küçük kardeşi olan Ahmed'in, abisi Mehmed'in *Meğaribü'z-Zaman li-Gurûbi'l-Eşya fi'l-Ayn ve'l-Iyan* adlı eserinin tercümesi olan ve *Ahmediye* adıyla da bilinen *Envârü'l-Aşıkîn* adlı kitabı da *Muhammediye* kadar meşhur olmuş eserlerdendir. Ahmet Bîcân 1446 yılında yazmaya başladığı eseri 1451'de Gelibolu'da tamamlamıştır. Hacı Bayram Veli'nin isteği üzerine eseri Türkçeye çevirerek yazmıştır. Eserin Balkanlar, Anadolu ve daha sonra Kazan'da basıldığı göz önüne alınırsa Osmanlı toplumunun İslâm dinî ve kültürü hakkındaki başlıca kaynaklarından biri olduğu söylenebilir. Yazıldığı tarihten 20. yüzyılın başlarına kadar bütün Osmanlı coğrafyasında okunan eser *Muhammediye* kadar etkili ve yaygın olmasa da Osmanlı toplumunun okuduğu eserler arasında önemli bir yer tutmuştur. Bunun sonucu olarak *Envârü'l-âşıkîn*'in yüzlerce yazma nüshası meydana gelmiştir. Kitap İstanbul (1261), Kazan (1278) ve Bulak'ta (1300) defalarca basılmıştır (Uzun, 1995). *Envârü'l-âşıkîn*, Batı dillerine en erken tercüme edilip basılan Türkçe kitaplardan biridir. Eser 1624 yılında Erdel hükümdarı Gábor Bethşen'in tercümanı ve başkatibi János lansi tarafından Macarcaya tercüme edilmiş ve 1626 yılında Macaristan'da Kassa şehrinde basılmıştır (Şahin, 2017, s. 136-137).

Osmanlı toplumunda okuma kültürü bakımından değerlendirilmesi gereken eserlerden önemli bir grubu da kahramanlık hikayeleri adını verebileceğimiz tür oluşturur. 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı okur yazarlığı ve yazma pratikleri özellikle de İstanbul merkezli olarak çok daha geniş kitlelere ulaştı. Bu yüzyılda yeni yazar grupları, okuyucu grupları, farklı okur yazar kitleleri ortaya çıktı. Bunun sonucunda Elif Sezer'in isimlendirmesi ile yazma eserler etrafında teşekkül eden bir sınıf, “manuscript community” teşekkül etti. Daha çok kahramanlık hikâyeleri özellikle de Hamza ve Ebu Müslim hikâyeleri üzerinden gelişen bu faaliyet 18. ve 19. yüzyılda İstanbul'da oldukça popülerdi ve bu hikayeler etrafında yeni bir kültürel ortam teşekkül etmişti. Bu yeni okuma yazma faaliyeti özellikle de kendi kültürel ortamlarını oluşturmuş kahvehaneler, dükkanlar, okullar yeni okuma mekanları olarak bu hikayelerin topluma ulaşmasını sağlamıştı. Özellikle de bu türden kahramanlık hikayelerine düşülmüş okuma notları 18. ve 19. yüzyılda kitapların bireysel ve toplumsal serüvenini anlamak bakımından, kitap kültürünün farklı toplumsal kesimlere yepyeni ve çok ilginç boyutta açılan yönlerini ortaya koymuştur. Bu yazmalar üzerine düşülen notlar kâtiplik, kitap istinsahı, kitap sahibi olma, sosyal ve ahlaki kodlar ve toplumsal hafıza bakımından ayrı ayrı değer taşır. Bu tür hikâyelerin yer aldığı yazmalar, yazma çalışmaları, okuma tarihi

ve kitap kültürü bakımından yeni bir çalışma alanı geliştirmek için imkanlar sunmaktadır (Aydınlı, 2022).

Zehra Öztürk (2007, s. 401-445), kitapların topluca veya sesli olarak okunmasının Selçuklulardan Osmanlılara intikal eden bir gelenek olduğunu ve köklerinin XII. yüzyıla kadar indiğini belirtir. Bir gruba kitap okumanın Anadolu’da da köklü bir gelenek olduğu ve bu tür toplantılarda genellikle popüler hikayelerin tercih edildiği bilinmektedir. Halil İnalıcık da erken devir Osmanlı kroniklerinden bazılarının yüksek sesle okunmak üzere yazıldıklarını belirtir.⁵

17. yüzyıl başında yaşayan Kastamonulu bir sipahinin hikayesini işleyen bir yazma eser (Hikâyât-ı Sipâhî-yi Kastamonî ve Tûtî) üzerine düşünülmüş notlar bu eserin çok sevilerek elden ele dolaştığını ve kitabın ilginç dolaşım güzergahını gözler önüne serer. Eser, 1712-1726 yılları arasında Topkapı Sarayı Seferli Koğuşunda ve Galata Sarayı’nda yüksek sesle bir dinleyici grubuna okunmuştur. Kendisi de bir iç oğlanı olan Ali Ufki Bey ya da Albertus Bobovius iç oğlanların okudukları kitaplar arasında *Kırk Vezir*, *Hümayunname*, *Kelile ve Dimne*, *Seyyid Battal* ve *Kahramannâme* gibi eserleri sayar. Süleyman Faik Efendi de 19. yüzyılda kaleme aldığı mecmuasında *Hamzânâme*’nin sahaflardan kiralatarak kahvehanelerde bu işe ilgisi olan kişilerce okunup ezberlenerek anlatıldığını aktarır (Değirmenci, 2011, s. 15; Değirmenci, 2015).

Osmanlıda Okuma Mekanları

Genel itibariyle İslam dünyasında ve özellikle Osmanlılarda çocuklara temel eğitimin verildiği yer olarak bilinen *sıbyan mekteplerinde* (Baltacı, 2004), temel eğitim kavramının neyi içerdiği ve eğitim ile neyin kastedildiği, okuma yazma eğitimini içerip içermediği ile ilgili muhtelif görüşler bulunmaktadır. Erünsal’ın da belirttiği gibi uzun bir zamana ve geniş bir coğrafyaya yayılmış bir imparatorlukta bu tip konular hakkında kesin bir şeyler söylemek zor olduğu gibi, kurumların standart bir eğitim verdiğini ifade etmek de pek sağlıklı bir yaklaşım olmaz. Sıbyan mektepleri hakkında her ne kadar her bölgede ve her dönemde farklılıkların olabileceği söz konusu olsa da Erünsal’dan yola çıkarak 16. yüzyıla kadar okuma-yazma öğretimini içermediği düşünülebilir. Vakfiyelerdeki kayıtlara göre bu kurumlarda genellikle Kuran okuma dersleriyle, sözlü olarak anlatılan ilmihal bilgilerinin verildiği görülmektedir. Kızların bu mekteplerde eğitim görmesi ile ilgili bilgiler ise son derece azdır. Fatih Dönemi’nden itibaren bazı eserlerde her ne kadar kız çocuklarının da sınıftaki oturma düzeni ile ilgili birtakım bilgiler yer alsa da vakfiyelerdeki kayıtların çoğu erkek öğrenciler dikkate alınarak hazırlanmış, nadiren kız çocuklarından bahsedilmiştir. Fakat bu durum ilerleyen yıllarda, özellikle 18. yüzyılda değişikliğe uğramış, vakfiyelerde kız ve erkek öğrencilerden daha fazla bahsedilmiş ve önemli yerleşim bölgelerinde kızlara mahsus

---

⁵ Osmanlı toplumunda farklı dönemlerde halk arasında çok okunan kitaplar ve okuma biçimleri için bkz: Tülün Değirmenci, “Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı’da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S.13 (2011), s.8-9.; Zehra Öztürk, “Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.5, S.9 (2007), s.401-445; Johann Strauss, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kimler, Neleri Okurdu (19.-20. Yüzyıllar)?”, çev. Günil Ayaydın Cebe, **Kritik**, C.1, S.3 (2009), s.205-265.

sıbyan mektepleri bulunduğundan bahsedilmiştir (Erünsal, 2019, s. 70-72).

Bunun dışında, halkın İslâm ve dinî konularda yani fıkıh ve ibadetlerle ilgili hususlarda temel Türkçe ilmihal kitaplarına müracaat ettiğini ve bunları da gene sıbyan mektepleri vasıtasıyla okuyup öğrendiğini söyleyebiliriz. Bu yüzden sıbyan mektepleri medreselerde göre daha yaygın ve çok daha fazla sayıda kurulmuştur. Sıbyan mekteplerinde okutulan eserler hakkında henüz derli toplu bir çalışma yapılmamıştır.

Miri Shefer Mossensohn *Osmanlı'da Bilim: Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi* (2018) adlı eserinde 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı coğrafyasının Türkçe konuşulan bölgelerinde kent nüfusunun en az dörtte birinin Türkçe okuyup yazdığını veya en azından Arapça Kur'an surelerini bildiğini iler sürer. Nelly Hanna da Arapça konuşulan Kahire'de eğitimli bir kentli orta sınıfın varlığından bahseder (Hanna, 2003). Nelly Hanna'ya göre 17. yüzyıldan itibaren okur yazarlık artmıştır. Ayrıca eğitimli sınıfın yanı sıra gündelik Arapçayla yazılmış eserler de çoğalmıştır. Okur yazarlığın tamamen şehirli sınıflara mahsus olduğu ve özellikle de büyük şehir merkezlerinde bu oranın şehrin ticari ve kültürel gelişmişliğine bağlı olarak arttığı söylenebilir. (Mossensohn, 2018, s. 71-72)

Osmanlı toplumunda medrese dışı eğitim veya öğrenimin sıbyan mektepleri haricinde kurumsal olarak icra edildiği başka mekanlar nerelerdi? Bu mekanlar ne derece yaygındı ve toplumun hangi kesimlerine hitap ediyordu? Bu sorular çerçevesinde kurumsal olmasa da tekke ve camilerde medrese eğitiminin tamamlayıcısı veya devamı niteliğinde bir eğitimden söz edilebilir. Bu mekânlarda insanların topluca kitap okuduğu, ders ve sohbet halkası içerisinde belli bir kültürel kimlik kazandığından bahsedilebilir. Bunlara gayri resmi öğrenme mekanları olarak konaklar, ulema evleri, oda sohbetlerini ve kahvehaneleri de ekleyebiliriz.

Bursa şairlerinden Harîrî, Resmî ve Şeyhî'nin eğitim geçmişleri ve ticari faaliyetleri bize XV. yüzyıl Bursasının ilginç bir panoramasını sunar. Bunlardan Harîrî, Bursa'da ibrişim ve ipekli kumaş satan bir tüccardı, Resmî ise bez ticareti yapıyordu. Demek ki erken devirlerde Bursa'da esnaf muhitinde de şiirle ve edebiyatla ilgilenen, okuma yazma bilen isimler vardı. Şeyhî ise bir çakırcı dükkanına sahipti. Üç şairin de okuma yazmayı ve şiiri hangi vasıtalarla öğrendiği ve esnaflık dönemlerinde bu ilgiyi nasıl devam ettirdiklerini çok fazla bilemiyoruz. Bu üç şairi de dönemin meşhur şairi ve devlet adamı Ahmet Paşa himaye ediyordu. Ahmet Paşa Fatih'in kendisini Bursa'ya sürgün etmesi üzerine konağında adı geçen şairleri toplamış ve onları konağında ağırlamıştır⁶ (İpekten, 1996, s. 218-223).

Eserlerin üzerine yazılan okuma notlarından evlerin, konakların kitap okuma meclislerine ev sahipliği yapan

⁶ Osmanlı saray muhiti dışında özellikle de taşrada vali, paşa ve beylerin konakları Osmanlı bilgisinin toplumsallaşmasında ve yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır. Ahmet Paşa Fatih'in kendisini Bursa'ya sürgün etmesi üzerine konağında şairleri toplamış ve kışın konağında dönemin Bursa şairlerinden Harîrî, Resmî ve Şeyhî'yi ağırlamıştır. Kanuni döneminde Hama Sancak Beyi olan Cafer Paşa, Celal Bey isimli şairi himaye etmiş daha sonra Celal Bey Cafer Paşa'nın damadı olmuş ve Şehzade Selim'e intisap ederek onun musahibi ve nedimi olarak yanında kalmıştır. Bağdat Beylerbeyi Süleyman Bey 1535'te başlamış olduğu beylerbeyliği görevi döneminde Kutsî isimli divan katibini himaye etmiştir. Aynı şekilde, Mihaloğulları'nda Gazi Ali Bey (ö.1500) ve Ahmed Bey şairleri himaye eder ve kendileri de şiir yazardı. Bu iki isim Sûzî Çelebi, Hayretî, Muammayî, Nihalî Cafer Çelebi'yi himaye etmişlerdir. Sûzî Çelebi 1485 yılında Ali Bey'in Boğdan'a yaptığı seferi 18 bin beyitlik *gazavatnâmesi* ile nazmetmiştir. Hayretî isimli şair de (ö.1535) Mehmed Bey'in konağının müdavimlerinden idi.

mekanların başında geldiği anlaşılmaktadır. Örneğin *Firuzşah Hikayesi*'inde yer alan notlardan hangi mekanlarda okunduğuna dair izler sürülebilmektedir. Kitap ilk olarak 1793'te *Silahşör-ü Hazret-i Şehriyârî* Ahmed Ağa'nın konağında okunmuş, daha sonra 1797'de baş muhasebe katiplerinden defterci yamağı Bende İbrahim'in Hocapaşa'daki hânesinde okunmuştur. Yine *Süheyl ü Nevbahar, Hikâyat-ı Mihr ile Vefâ, Kısas-ı Ebû 'Ali Sinâ ve Ebû 'l-Hâris, Şehnâme* ve *Mısır Valisi Koca Cafer Paşa'nın Hikâyesi* muhtelif ev, hâne, konak ve yalılarda okunan eserler arasındadır. Evlerin yanı sıra kahvehaneler gibi kamusal mekanlarda da kitap okuma geleneği devam etmekteydi (Kömeçoğlu, 2018, s. 63). Yine yayınlanmış kitap notlarından anlaşıldığına göre *Firuzşah Hikâyesi*, 1817'de Eyüp Çömlekçiler civarında Akçeşme'de el-Hac Berber Süleyman Ağa'nın kahvesinde Hüseyin Efendi tarafından okunmuştur. Yine *Ferhad ile Şirin*'in, 1757 yılında Kasımpaşa civarında Çebeci Ali Kahvesinde, *Hikâyât-ı Mihr ü Vefâ*'nın da 1805'te Yeni Cami yakınlarında Alemdar Riyâzî kahvesinde okunduğu anlaşılır (Değirmenci, 2011, s. 20-23).

Halka açık okuma mekanları ile ilgili güncel çalışmalardan birini de *Osmanlı İstanbul'unda Sese Dönüşen Kitaplar* başlıklı makaleleri ile Elif Sezer Aydın ve İrvin Cemil Schick (2023) yapmıştır. Kamusal sesli okumalar olarak ele aldıkları bu sözlü kültür geleneğini zuhur ettikleri ortamlar ve amaçları bakımından dinî törenler, ilim ve edebiyat meclisleri ve eğlence mekanları gibi gruplara ayırmışlardır (Sezer-Aydinli & Schick, 2023)

Kitap notları ise, ön kabullerimizin çok ötesinde bir okuma mekanları portresi ortaya koymaktadır. Örneğin *Hikâyât-ı Mihr ü Vefâ* isimli kitabın üzerindeki okuma notları onun 1807'de Selanik Esnafı Şakir Ağazâde Ömer Ağa'nın kardeşi Cevizci Ali tarafından leblebiciler pazarında okunduğunu gösterir. Notu yazan Kâtip İzzet, notu yazdığına dair altına imzasını da atar. Yine başka bir notta aynı kitabın 1807'de ayakkabıcı Sa'd Ağa'nın Terlikçiler sokağındaki dükkanında okunduğu yazar. Bazı notlarda ise sadece mahalle ismi verilir. *Firuz Şah Hikayesi*'nin Kabataş'ta, *Mısır Valisi Koca Cafer Paşa'nın Hikayesi*'nin Beşiktaş Hayreddin Paşa Mahallesi'nde, Aksaray'da, Kumkapı'da ve Çifte Saray karşısında okunduğu üzerindeki notlardan anlaşılır. *Mısır Valisi Koca Cafer Paşa* eserinde olduğu gibi bir eser bazen sadece İstanbul'u değil Halep gibi imparatorluğun başka coğrafyalarını da dolaşmaktaydı (Değirmenci, 2011, s. 24-25)

SONUÇ

Bu çalışmada, Osmanlı toplumu içerisinde yaygın olan veya yaygın olduğu bilinen kitaplar ile bu kitapların okunduğu ya da bilinmesine vesile olan mekanların nereler olduğu üzerinde durulmuştur. Literatürde yer alan popüler kitap isimleri ile kaynaklarda karşımıza çıkan kitap isimleri arasında dönemsel ve çevresel farklılıkların olduğu görülmektedir. Erünsal incelediği 3000'in üzerinde tereke kayıtlarına dayanarak bu konuya ciddi bir eleştiri getirmiştir.

Yine literatürdeki çeşitli çalışmalar üzerinden ön kabullerin ötesinde farklı okuma mekanlarında farklı türde kitapların okunduğunu ve bunların da aslında farklı muhitlerden çok sayıda insana ulaştığı ortaya çıkmaktadır. Literatürde genellikle *Muhammediye, Envârü 'l-Aşikîn, Müzekki'n-Nüfûs, Kara Dâvud, Ahmediyye, Tenbihü 'l-*

Gâfilîn, Şerhu Şir'ati'l-İslam, İmâdü'l-İslâm, Mızraklı İlmihal, Şerh-i Vasıyeti'l-Muhammediye, et-Tarikatü'l-Muhammediyye, Delâilü'l-Hayrât, Mârifetnâme gibi kitaplar öne çıkmaktadır hâlbuki terekelere bağlı olarak yapılmış olan çalışmalar bunun çok da doğru olmadığını ve aynı zamanda dönemsel olarak da değiştiğini ortaya koymaktadır.

Her ne kadar bugüne kadarki çalışmalarda 19. yüzyıldaki kitap kültürünün oluşturulduğu bilgiden hareketle bütün Osmanlı imparatorluğu için genel olarak bir okuma kültürü alışkanlığı olduğu söylene de aslında dönemsel olarak farklı açılardan ayrışan tarafları bulunmaktadır. Çünkü özellikle 14. ve 15. yüzyıl gibi erken tarihler hakkındaki bilgilerimiz çok sınırlıdır. Ancak 16. yüzyıldan itibaren tereke sicilleri dolayısıyla bazı verilere ulaşabilmekteyiz. En erken örneklerden biri olan Ali İhsan Karataş'ın yaptığı çalışmada *Muhammediye, Mushaf-ı Şerif ve Mevlid* gibi eserler ortaya çıkmaktadır. Aynı dönemde Üsküdar'da yapılmış çalışmalarda ise *Misbah, Sarf, Kudurî* gibi tamamen medrese muhitinin etkili olduğu kitapların sıklıkla terekelerde yer aldığı görülmektedir. Bu bağlamda 16. yüzyıl ve sonrası için somut verilerin bulunduğunu ve bu kaynaklar üzerinden daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyulan bir alan olduğu ifade edilebilir.

Sonuç olarak okuma geleneğini ve kültürü oluşturan kitapların dönemsel, bölgesel ve kültürel muhit olarak değiştiğini, bu nedenle de herhangi bir şekilde henüz literatür oluşma aşamasında olan dönemler için çok fazla genelleme yapmanın sağlıklı olmadığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

İstanbul Şer'iyye Sicilleri Galata Mahkemesi No: 541, varak 54b/2

Arpa, R. (2017). Osmanlı Halkının Muteber Kitapları Tıbyan Tefsiri Örneği. İçinde *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: Alimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVII. Yüzyıl* (ss. 241-304). Zeytinburnu Belediyesi.

Arpaguş, H. K. (2015). *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı* (3. baskı). Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Arslan, A. T. (2012). Vasıyetnâme. İçinde *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 42, ss. 556-558).

Aydınlı, E. S. (2022). *A Manuscript Community in Ottoman Istanbul (18th-19th Centuries) Heroic Stories, Social Profiles, and Reading Space* [Doktora Tezi]. Department of History and Cultural Studies of Freie Universität.

Balkanlarda Osmanlı Vakıfları Vakfiyeler (C. 3). (t.y.).

Aydınlı, E.S., & Schick, İ. C. (2023). Osmanlı İstanbul'unda Sese Dönüşen Kitaplar. *Zemin: Edebiyat Dil ve Kültür Araştırmaları*, 5, 50-111.

Baltacı, C. (2004). Mektep. İçinde *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 29, ss. 6-7).

- Çelebioğlu, A. (1998). *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*. Milli Eğitim Bakanlığı.
- Çelebioğlu, A. (2018). *Muhammediye*. Dergâh Yayınları.
- Çiftçi, C. (2004). *Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri: Avâriz Vakıfları, Hirfet Vakıfları, Para Vakıfları, Selâtin Vakıfları*. Gaye Kitabevi.
- Değirmenci, T. (2011). Bir Kitabı Kaç Kişi Okur? Osmanlı'da Okurlar ve Okuma Biçimleri Üzerine Bazı Gözlemler. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 13, 7-43.
- Değirmenci, T. (2015). Söz Bir Nesnedir ki Zail Olmaz: Osmanlı İstanbul'unda Hamzaname Geleneğine Göre Kamusal Okuma (Hikaye – Resim Kitap). İçinde *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (C. 7, ss. 634-649).
- Eravcı, M. H. (2007). Kaptan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa ve Vakfi. İçinde *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler 6-7-8 Eylül 2006*.
- Erünsal, İ. E. (2019). Osmanlılarda Kadınlar Ne Okuyordu: XVI-XVII. Asırlar. İçinde *Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri* (ss. 69-94). Timaş.
- Erünsal, İ. E. (2022). Osmanlı Döneminde Halkın Okuduğu Kitaplar: Bir Değerlendirme ve Bir Teklif. İçinde *Dost Bağının Meyveleri Nureddin Albayrak Hatıra Kitabı* (ss. 355-362). TEDEV (Türk Edebiyatı Vakfı) Yayınları.
- Felek, Ö. (2009). The Ottoman Empire. İçinde G. Watling (Ed.), *Culturel History of Reading: C. I* (ss. 541-562). Greenwood Pres.
- Hanna, N. (2003). *In Praise of Books: A Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth to the Eighteenth Century*. Syracuse University Press.
- İpekten, H. (1996). *Divan Edebiyatında Edebî Muhitler*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Karataş, A. İ. (1995). *XVI. Yüzyılda Bursa'da Yaygın Olan Kitaplar* [Yüksek Lisans Tezi]. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı.
- Karateke, H. (2012). Seyahatnamedeki Popüler Dini Kitaplar. İçinde *Evliya Çelebi Seyahatnamesinin Yazılı Kaynakları* (ss. 200-239).
- Kömeçoğlu, U. (2018). Homo Ludens ve Homo Sapiens Arasında Kamusal ve Toplumsal: Osmanlı Kahvehaneleri. İçinde *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar* (3. baskı, ss. 45-80). Kitap Yayınevi.
- Krstic, T. (2015). *Osmanlı Dünyasında İhtida Anlatıları 15.-17. Yüzyıllar* (A. Ş. Tunç, Çev.). Kitap Yayınevi.
- Mossensohn, M. S. (2018). *Osmanlı'da Bilim: Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi* (K. Oğuz, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öztürk, Z. (2000). Muhammediye'nin İki Yazma Nüshası ve İki Kadın Müstensih. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 1, 333-338.
- Öztürk, Z. (2007). Osmanlı Döneminde Kıraat Meclislerinde Okunan Halk Kitapları. *Türkiye*

Araştırmaları Literatür Dergisi, 5(9), 401-446.

Sabev, O. (2003). Private Book Collections in Ottoman Sofia, 1671-1833 (Preliminary Notes). *Academie Des Sciences de Bulgarie Institut D'etudes Balkaniques Etudes Balkaniques*, 1, 34-82.

Şahin, H. (2017). *Dervişler ve Sufi Çevreler Klasik Çağ Osmanlı Toplumunda Tasavvufi Şahsiyetler*. Kitap Yayınevi.

Uzun, M. İ. (1995). Envarü'l-Aşıkîn. İçinde *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 1-11, ss. 258-260).

Yediyıldız, M. A. (1995). *Başlangıcından Günümüze Yıldırım Külliyesi ve Ulucami* [Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.